

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО ДІЄСЛОВО В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Г. В. Грибань,

*науковий співробітник лабораторії логопедії
Інституту спеціальної педагогіки НАПН України,
e-mail: galinavgalina@gmail.com*

У статті обґрунтовано важливість розробки навчально-методичного забезпечення формування знань про дієслово в молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення та розглянуто підґрунтя його створення. Висвітлюється необхідність врахування психолінгвістичного підходу, що передбачає дослідження готовності всіх психічних процесів до вивчення та переходу на лінгвістичний (теоретичний) рівень засвоєння дієслова. Розкрито значення та важливість вивчення дієслова молодшими школярами із ТПМ у тісному взаємозв'язку із суміжними розділами про мову: морфологією, синтаксисом, орфографією, фонологією, лексикою, стилістикою, словотвором.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення; дієслово; предикат; українська мова; психолінгвістика.

Постановка проблеми. Зростання вимог до сучасної школи, а саме – до підвищення рівня знань умінь та навичок, що необхідно опанувати за час навчання, обумовлює потребу в якісному вдосконаленні перебігу навчального процесу. Виникає необхідність у розробленні та застосуванні таких навчальних методик та методичних прийомів, які б забезпечували досягнення високого рівня опанування програмовим матеріалом.

Контингент учнів школи для дітей з тяжкими порушеннями мовлення охоплює дітей з різноманітними логопедичними діагнозами, а саме: поліморфна дислалія, дизартрія, ринолалія, алалія, афазія, заїкання, обтяжені загальним недорозвитком мовлення, що характеризується обмеженістю мовленнєвого досвіду та особливостями психічного розвитку (О. Жильцова, Г. Каше, Р. Левіна, М. Савченко, Є. Соботович, Л. Спірова та ін.). Наявність у школярів різних за походженням та структурою дефектів тяжких форм порушення мовленнєвої діяльності зумовлює утруднення в навчанні рідної мови,

особливо в учнів молодших класів. Завдання курсу “Українська мова” має на меті не лише озброїти учнів знаннями про мову, а й навчити застосовувати їх у мовленнєвій практиці. У спеціальних школах для дітей із ТПМ об’єктивно існують специфічні утруднення в навчанні учнів, особливо початкової ланки рідної мови. Зокрема, це стосується лексико-граматичного недорозвитку, яке зберігається і в старших класах. Мовленнєвий досвід учнів обмежений і нестійкий, словниковий запас збіднений та недостатньо диференційований. Відсутня основа, що забезпечує свідоме вивчення законів рідної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні дослідження та вивчення дітей із ТПМ свідчать про значно нижчий рівень розвитку їх мовлення, ніж в однолітків без патології (Л. Бартенева, Л. Вавіна, О. Жильцова, Р. Левіна, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Трофименко, М. Шевченко та ін.). Найбільші труднощі виявляються під час засвоєння та використання на практичному рівні лексики і граматики рідної мови (Р. Левіна, Є. Соботович, Н. Січкарук, В. Тищенко, Л. Трофименко, О. Шахнарович та ін.). Низка досліджень підтверджує значні труднощі оволодіння програмовим матеріалом з рідної мови дітьми з ТПМ (Е. Данілавічюте, В. Ільяна, О. Ревуцька, В. Тарасун, В. Тищенко, О. Федорова, Н. Чередниченко, М. Шевченко, М. Шеремет та ін.). Розгляд лінгводидактичних принципів навчання дітей рідної мови представлено в працях А. Богуш, М. Вашуленко, Л. Паламар, М. Пентиліук, О. Хорошковської та інших. Психолінгвістичний підхід до аналізу мовленнєвого розвитку дитини і формування лексико-семантичного складу мовлення у процесі нормального та порушеного онтогенезу вивчалися такими науковцями: Л. Виготським, О. Леонтєвим, Є. Соботович, Л. Трофименко та іншими.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань розвитку мовлення учнів із ТПМ початкових класів є робота над словом, мета якої – якісне збагачення словника, формування уміння правильно, точно та виразно використовувати у своїй мовленнєвій практиці лексичні структури української мови. Для навчання дитини з мовленнєвою патологією в школі важливим є як орієнтування дитини на значення слова, так і на його звукову форму; на слово як елемент мовної (мовленнєвої) дійсності.

Серед граматичних одиниць української мови дієслово характеризується найбільшою складністю та різноманітністю. У мовознавчій літературі є вказівки на визначальну роль дієслова у граматичному структуруванні української мови, зазначається дієслівність української мови. Отже, центром висловлювання виступає дієслово. Шкільна програма передбачає вивчення дієслова як частини мови,

призначення якої полягає в тому, що вона є носієм динамічної ознаки, семантичні складові якої передаються досить розгалуженою системою граматичних категорій і їх матеріальних виразників — граматичних форм. Зважаючи на те, що до вихідної парадигми цієї частини мови належить п'ять докатегоріальних дієслівних утворень, вона вважається найскладнішою (неозначена форма, способів форми, дієприкметник, безособова форма, дієприслівник).

Саме вивчення дієслова значною мірою просуває мовленнєвий розвиток учнів. Дієслово динамізує мовлення, організує синтаксичну структуру речень, створює умови для виникнення зв'язного мовлення. Дієслово, як організуючий центр речення, має найбільше синтаксичних зв'язків у реченні, чим пояснюється його синтаксична специфіка. Дієслово за своїм лексичним значенням, багатством форм і синтаксичних можливостей є однією із найбільш складних і найбільш містких граматичних категорій (В. Виноградов), а також є ядром предикативної лексики. З точки зору лінгвістики, предикату відводиться центральна роль в організації синтаксичних одиниць, які є базисом наступної комунікації. На основі розвитку предикативної функції мовлення формується внутрішнє мовлення та вміння викласти власні думки у розгорнутому висловлюванні.

Виконуючи роль однієї з центральних частин мови, дієслово має активний характер валентного зв'язку. Центральність дієслова в системі частин мови зумовлена його найбільшим набором морфологічних категорій.

Своєю семантикою дієслово може зумовити від одного до семи іменників, а предикатні прикметники та прислівники — переважно один-два. Валентне оточення дієслів є генетично первинним, тоді як валентне оточення предикатних іменників — це трансформація дієслівного.

Формування знань про дієслово відбувається на уроках української мови, які передбачають опрацювання дієслівної лексики як на практичному, так і теоретичному рівнях засвоєння. Практичний рівень володіння дієслівною лексикою зорієнтований на практичне засвоєння таких важливих лексикологічних понять: лексичне значення дієслова; вживання дієслів у прямому та переносному значеннях; вживання дієслів у декількох значеннях; дієслова близькі за значенням (синоніми) і дієслова з протилежним значенням (антоніми); найпоширеніші — омоніми. Попереднє ознайомлення учнів з репрезентованими вище лексикологічними поняттями слугуватиме лінгвістичною основою для розширення, узагальнення та систематизації лексичних уявлень і понять у ході роботи над дієсловом, як частиною мови, а також сприятиме формуванню лексико-граматичних та граматичних понять у їх функціональному вираженні.

Відповідно до чинних програм у початкових класах школи для дітей із ТПМ вивчення дієслова розподілене за класами і дається в елементарному вигляді, маючи на меті засвоєння дієслова як частини мови, вивчення його форм і правопису.

Досвід розвитку шкільного навчання свідчить про відсутність результативності навчання, коли одній із сторін мови приділяється більше уваги, або якась із сторін мови ізолюється. Оптимальною умовою виступає лише взаємопов'язане вивчення компонентів мовної системи.

Лінгвістичною наукою визначено п'ять основних рівнів мови: фонетико-фонематичний (фонологічний), лексико-семантичний, словотворчий, морфемно-морфологічний і синтаксичний. Єдність зазначених рівнів мови реалізується в її комунікативній функції, де проявляється їх взаємозв'язок один з одним.

Слово, як самостійний компонент лексичної системи мови, водночас є членом системних об'єднань, які базуються на смислових відношеннях: синонімічних, антонімічних рядів, тематичних та лексико-семантичних груп.

Останнім часом посилилася увага до вивчення семантико-структурних груп лексики. Виділення семантико-структурних груп лексики становить певну складність, оскільки межі між групами лексики не завжди чіткі. Найбільш близькими до семантико-структурних груп є тематичні групи. Тематичне об'єднання слів ґрунтується на родовій і видовій класифікації предметів дійсності.

Вивчення різних груп лексики має значення не лише для пізнання лексико-семантичної та граматичної системи української мови, а й для методики вивчення й викладання мови. Лексична робота в школі передбачає збагачення словника учнів новими, невідомими їм словами рідної мови, формування в учнів навичок об'єднувати слова за тематичними, лексико-граматичними і семантико-структурними групами на основі семантичної близькості слів, добирати серед синонімічних і антонімічних, видових і родових понять потрібні за змістом слова.

Виявлення і пізнання природи різних груп лексики, які певною мірою відображаються в лексичному матеріалі навчальних предметів, є важливим фактором навчання мови. Тому під час організації лексичної роботи в школі необхідно враховувати лінгвістичні основи групування лексики.

Проаналізовані наукові дослідження, присвячені розгляду окремих груп дієслів, свідчать, що один із лексико-семантичних напрямів пов'язаний з аналізом відношень в межах тієї чи іншої лексико-семантичної групи.

Лексико-семантичні групи слів варто розуміти як поєднання двох, декількох чи багатьох слів за їх лексичним значенням [3]. Це визначення більш за все підходить для групування дієслівної лексики при вивченні її у школі.

Відомо, що всю складність довкілля утворюють у мовленні слова й форми, що передають предметність, ознаку та відношення. У мовознавстві всі дієслова поділяються на динамічні та статичні [1].

Динамічні означають дію у прямому розумінні слова (“пишу”, “біжу”) або ж події та процеси, що пов’язані з тими або іншими змінами (“чашка розбилась”, “сніг розтає”, “дерево росте”). Статичні означають стани, які залежать від волі суб’єкта (“стою”), або ж ті, які не залежать від неї (“хворію”, “мерзну”), відношення (“відповідає”, “перевершує”), виявлення якостей і властивостей (“трава зеленіє”, у значенні “бачиться зеленою”). Динамічні та статичні дієслова розмежовуються своїм вживанням. Ці дві великі групи дієслів розподіляються на менші підгрупи у контексті яких, своєю чергою, існують ще й проміжні групи, які важко зарахувати виключно до тієї чи іншої групи. Ця проблема досліджувалася низкою вчених (І. Мещанінов, О. Потебня, В. Русанівський та ін.).

Готуючись до уроку, вчитель з української мови, як і вчитель будь-якого іншого навчального предмета, бере до уваги рекомендації сучасної методики української мови. При цьому методика викладання української мови підпорядковується системі дидактичних принципів, використовує розроблені методи, засоби і форми навчання.

Методика української мови керується принципами навчального процесу, що діють в будь-якому конкретному предметі (принципами науковості, системності, систематичності, наочності, міцності засвоєння знань, доступності, індивідуального підходу, зв’язку навчання з життям, зв’язку теорії з практикою). Ці принципи широко використовуються у процесі вивчення української мови з урахуванням специфіки її як предмета. Це так звані загальнодидактичні принципи, що впливають із психології навчання взагалі та визначають загальний напрям у розробці засобів навчання [4].

Разом із тим, у методиці української мови діють спеціальні принципи, які враховують особливості предмета “Українська мова” і його розділів, вони поділяються на загальнометодичні та конкретнометодичні.

Варто зазначити, що спеціальна педагогіка, зокрема логодідактика, спирається на відповідні загальнопедагогічні принципи організації освіти та формування пізнавальної діяльності, а також на спеціальні психофізіологічні та психолого-педагогічні принципи навчання дітей з ТПМ. Психофізіологічні та психолого-педагогічні

принципи є науковою основою навчання дітей з ТПМ. Головними характеристиками принципів навчання, що застосовуються в навчальному процесі є їхня адекватність механізму вади.

Значну роль у побудові ефективної методики початкового навчання дітей з ТПМ української мови має визначення та розуміння психологічних передумов засвоєння значення слова. Центральним у цьому питанні визначається розвиток значення слова.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз чинних підручників з української мови для 1–4 класів свідчить, що основну увагу в роботі над словом у них спрямовано на опрацювання окремих граматичних категорій. Робота над розділом “Морфологія” в цих підручниках зводиться до вивчення частин мови. Завдання ж лексичного, фонетичного, синтаксичного характеру є епізодичними, а в багатьох випадках, які стосуються вивчення частин мови, вони відсутні. Тому вивчення слова, його лексичних, фонетичних і граматичних значень на синтаксичній основі є тим продуктивним шляхом, який допоможе органічно поєднати в єдиний процес оволодіння молодшими школярами елементами лексики, фонетики, морфології та синтаксису в процесі їхньої активної мовленнєвої діяльності.

Усе вищенаведене підводить до висновку про те, що існує загальна потреба у розробленні навчально-методичного забезпечення формування знань про дієслово в молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення, яке будувалося б із врахуванням психолінгвістичного підходу, що передбачає дослідження готовності всіх психічних процесів до вивчення та переходу на лінгвістичний (теоретичний) рівень засвоєння дієслова та базувалося б на врахуванні психологічних механізмів наявних первинних порушень. Зважаючи на те, що дієслово – це форма усвідомлення та узагальнення дії, формування знань про нього забезпечить перехід учнів на якісно новий, словесно-логічний рівень мислення. Це є актуальним та необхідним для дітей з мовленнєвими вадами, психофізіологічна природа розвитку мовлення яких не відповідає класичному онтогенезу.

Література

1. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. – 368 с.
2. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования / Е. Ф. Соботович. – К. : ИЗМН, 1997. – 44 с.
3. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Языковедение и исследования. – София, 1957. – С. 525–568.

4. Чередніченко Н. В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) : навч.-метод. посіб. (курс лекцій) / Н. В. Чередніченко. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2012. – 208 с.

References

1. Kocherhan M. P. Vstup do movoznavstva : pidruchnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsialnostei vyshchyykh zakladiv osvity / M. P. Kocherhan. – K. : Vydavnychiy tsentr “Akademiia”, 2000. – 368 s.
2. Sobotovich E. F. Psiholingvisticheskaya struktura rechevoj deyatelnosti i mekhanizmy eyo formirovaniya / E. F. Sobotovich. – K. : IZMN, 1997. – 44 s.
3. Filin F. P. O leksiko-semanticheskikh gruppah slov / F. P. Filin // Yazykovedenie i issledovaniya. – Sofiya, 1957. – S. 525–568.
4. Cherednichenko N. V. Pochatkovyi kurs navchannia ukrainskoi movy molodshykh shkoliariv iz tiazhkymy porushenniamy movlennia (TPM) : navch.-metod. posib. (kurs lektzii) / N. V. Cherednichenko. – K. : Vydavnychiy Dim “Slovo”, 2012. – 208 s.

Грибань Г. В.

ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ О ГЛАГОЛЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ТЯЖЕЛЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

В статье обоснована важность разработки учебно-методического обеспечения формирования знаний о глаголе у младших школьников с тяжелыми нарушениями речи и рассмотрены основы его создания. Освещается необходимость учета психолингвистического подхода, что предполагает исследование готовности всех психических процессов к изучению и переходу на лингвистический (теоретический) уровень усвоения глагола. Раскрыто значение и важность изучения глагола младшими школьниками с ТНР в тесной взаимосвязи со смежными разделами о языке: морфологией, синтаксисом, орфографией, фонологией, лексикой, стилистикой, словообразованием.

Ключевые слова: тяжелые нарушения речи; глагол; предикат; украинский язык; психолингвистика.

Griban G.

ACADEMIC SUPPORT PECULIARITIES OF THE FORMATION OF VERB KNOWLEDGE FOR CHILDREN WITH SEVERE SPEECH DISORDERS

In the article the importance of developing teaching of knowledge about the formation of the verb in primary school children with severe speech disorders and is considered the foundation of its creation. Among the grammatical units of

Ukrainian language verb is characterized by the greatest complexity and diversity. In linguistic literature there are indications verb decisive role in structuring grammatical Ukrainian language. Formation of knowledge of the verb is in the Ukrainian language lessons that involve processing of verbal vocabulary of both practical and theoretical levels of assimilation.

Reveals the significance and importance of studying verbs younger students with TPM in close relationship with adjacent sections of language: morphology, syntax, spelling, phonology, vocabulary, style, word formation. This study verb greatly promoted the development of speech of students. Verb dynamizuye speech, organizing the syntactic structure of sentences, creating conditions for the emergence of coherent speech. The verb, as an organizing center sentence, has the largest syntactic relations in sentence, which explains its syntactical specificity. The verb in its lexical meaning, richness of forms and syntactic possibilities is complex and spacious grammatical category and is predicative core vocabulary. In terms of linguistics, predicate play a central role in the syntactic units, which is the basis of subsequent communication. On the basis of predicative function of speech formed inner speech and the ability to express their thoughts in expanded utterance.

Reveals the need to consider psycholinguistic approach that involves the study of mental processes willingness to study and go to the linguistic (theoretical) level mastering verb.

Key words: severe speech disabilities; a verb; a predicate; Ukrainian language; psycholinguistics.

УДК 376-056.264:376.016:811.161.2'35

ПСИХОЛІНГВІСТИКА ПРАВОПИСУ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА ДЛЯ ШКОЛЯРІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Е. А. Данілавічюте,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут спеціальної педагогіки НАПН України,

завідувач лабораторії логопедії

e-mail: elyana_d@ukr.net

У статті обґрунтовано доцільність застосування психолінгвістичного підходу до розробки теми “Правопис” у контексті підручникотворення для учнів третього класу з тяжкими порушеннями мовлення. Репрезентовано поетапну систему подачі навчального матеріалу з урахуванням механізмів